

Ciszterci antifonálelevél
a budapesti Evangélikus Országos Gyűjtemény könyvtárában*
(Gilányi Gabriella)

A kottás kódextörödékre Hubert Gabriella, az Evangélikus Országos Gyűjtemény vezetője hívta föl figyelmünket 2022. márciusában. Az első helyszíni vizsgálatot Czagány Zsuzsa és Gaál Eszter végezte 2022. április 5-én. A töredék hordozója üres papírlapokból álló füzet, amely a ragasztott előzéklapon olvasható bejegyzés szerint 1820-ban Michal [sic!] Knosp tulajdonában volt. Talán jegyzetfüzetnek szánták, de láthatóan nem írtak bele semmit, illetve az elejéről valószínűleg kitéptek néhány (kb. hét db) lapot, vagy két ívfüzetet.

A tulajdonos személye nem tűnt el a múlt homályában. Az online kutatás mozaikszerű adatai szerint a jómódú és köztisztelőben álló építőmester, Johann Michael Knosp-ról lehet szó, aki élete számottevő részét Salzburgban töltötte.¹ Itt dolgozott és élt, 1766-ban a lieferingi városrész Schönleitenhof rezidenciájának lakójaként.² A feltehetően magas kort elérő Knosp utolsó éveiben a bejegyzésben szereplő Halleinba, a Salzburgtól 2–3 kilométerre délre fekvő, a nagyobb várossal szinte összeépített településre költözhetett. Az építőmestert egy salzburgi laikus fraternitással, a feltehetően iparos polgárokból szerveződött Fekete Vallási Testvériséggel kapcsolatban is említik – a társaság fekete köpenyéről kapta nevét.³ Knosp részt vett a fraternitás templomának szepítésében, állagmegóvásában. Ez utóbbi tevékenysége az egyházi kapcsolat miatt fontos, hiszen ily módon kerülhettek birtokába egyházi jellegű anyagok. Azt sajnos nem tudjuk rekonstruálni, bekötve kapta-e a füzetet.

Az olvasó elé táruló, zsolozsmaénekeket tartalmazó csonka dupla levél kottázása már első pillantásra is sokat elárul az egykori antifonáléről: a középkor egyik legjellegzetesebb hangjelzésével, ciszterci notációval írták le: a töredék tehát egy ciszterci kolostor karkönyvéből származik.⁴ A Bécs melletti Heiligenkreuz és az alá tartozó filiák (pl. Lilienfeld, Zwettl, Rein) közül bármelyikre gondolhatunk. Hogy Salzburg közelében található, azaz a mai Ausztria területén fekvő ciszterci monostoré lehetett az egykori anyakódex, tartalmi összehasonlításunk is

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia projekt támogatásával valósult meg.

¹ Bernard Zezi, ed., *Hochfürstlich-salzburgischer Hof- und Staatsschematismus für das Jahr 1802* (Salzburg, 1802), 66.

² Johannes Lang, etc., *Burgen und Schlösser. Führer zu den Burgen und Schlössern in der EuRegio Salzburg – Berchtesgadener Land – Traunstein* (hg. von der EuRegio Geschäftsstelle Freilassing) (Oberndorf, 2003).

³ Rupert Klieber: *Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient* (Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 1999), 166–167.

⁴ <http://fragmenta.zti.hu/f992-antiphonale-s-13-2-1-csonka-bifolio-budapest-evangelikus-orszag-os-gyujtemeny-konyvtar-podmaniczky-degenfeld-fond-jelzet-nelkuli-ures-fuzet-boritoja/>

alátámasztja: a pergamenlevélnek mind kiállítása, mind énekválogatása és -rendje az Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1799** jelzetű, 13. századi, feltehetően a Grazhoz közeli reini ciszterci kolostorból fennmaradt antifonáléval mutat erős párhuzamot.⁵ Különösen izgalmas a Próféták históriáját indító díszes *Vidi Dominum sedentem* responzórium kezdő V-betűje, amely mindkét forrásban szerepel, így lehetőséget kínál az összevetésre. Mind az élénk tintaszínek (kék, vörös, zöld, sárga), mind a betűdíszítés motivikája (levelek, indafonatok, öt apró körből álló díszítés, amelyet dupla vonalas keret tart egyben, átfogva az indafonatot) ugyanazon közelebbi kódexdíszítő hagyományra utalnak. Ez azért is érdekes, mert az alábbi morimond-i antifonálék díszítése ettől eltérő stílusú, ott egy saját milánói ciszter díszítőmodor látható.

A töredék lejegyzése régiesnek hat: a *Vidi Dominumot* indító szemiuenciális és a posztkaroling minuszkula betűivel írt énekszövegek sugallják ezt (pl. nyitott -a, pont nélküli -i, kivezető vonalas -e, karakteres -d és -t, stb.). A szövegírás határozatlan vonalvezetése arra utal, hogy a Cod. 1799** leírójánál kevésbé gyakorlott másoló dolgozott az antifonálén. A datálásra nézve árulkodóbb a kotta-, mint a szövegírás: a németes írástechnika, a gotizáló tollkezelés, a vékony és vastagabb vonalak játéka és az erőteljesen jobbra döntött, stilizáló írásmód alapján a 13. század végére helyeznénk a kézirat keletkezését.

A fólió beosztása, vonalazása is ciszterci másolóműhelyre vall. Az írástükröt dupla keretvonal szegélyezi, vonalai között tágas tér (tágasabb, mint a kottavonalak között, akárcsak a Cod. 1799**-ben). A keretben kényelmesen elfér a C- és a jellegzetes formájú, franciásan írt F-kulcs, melynek utolsó ponteleme az F helyét is kijelöli. A szöveg számára meghúzott és a keretből a margó legvégéig kifutó vékony fekete vonal mellett négy eredetileg fekete kottavonal állt a kottamásoló rendelkezésére. Ebből az F helyét jelző vonalat utólag vörössel is meghúzták, míg a C-vonalat sárgával színezték. Mindkét esetben későbbi a színezés, a fekete vonal is felsajlik alatta.

A ciszterci rend első időszakában a közép-francia notációt használta több-kevesebb metzi jellel kiegészítve (az első kolostorok, Clairvaux, Morimond, Pontigny, az ún. francia-metzi hibridnotáció területén működtek). A német területen a Rajna-vidéki notációval elegyedett keverékhangjelzést írtak a rend gregorián kódexeibe. A 14. században a francia kolostorok mindenhol áttértek a kvadrátnotációra, míg a Rajnától keletre a helybéli gótikus notációk hatására megszűnt a kottakép korábbi rendi jellege.

A töredéken látható ciszterci notáció kottáját a kerekded elemek teszik egyedivé, félkörök-ívek, amelyek a régi német neumanotáció hajlékony formáit idézik fel. A francia terület

⁵ <https://cantus.uwaterloo.ca/source/123667>

ciszterci kolostoraiban a 12. században ugyanilyen szerkezetű neumákat látunk, de az írás ettől alapjában eltérő karakterű: szögletes, csúcsos formák, hirtelen irányváltások jellemzik. Mindez a franciával szemben a töredék délnémet ciszterci eredetét erősíti meg.

A szárak ostorszerű elvékonyítása pl. a climacus kezdő íráselemében a korai ciszterci notáció azonosításának kulcsa. A clivis e kottázásban kétféle, a félkörös elem mellett a metzi notációból is ismerős derékszögű neuma egyaránt előfordul, ez utóbbi mellékalaknak tűnik, a töredéken önállóan egy-két ízben látható. Érdekesség, hogy a Cod. 1799**⁶-ben számszerűleg több derékszögű clivis található. Punctum és virga is szerepel önálló szillabikus alapjelként, a virga következetesen magasabb hangot jelöl, rajzában baloldali hullámvonalka figyelhető meg – mintha egy csökevényes metzi uncinus kapcsolódna a szárhoz. A clivistől a virgát csak az különbözteti meg, hogy indítása nem formál hangfejet. A pes rajzában a francia notációra utaló módon a második hang a szár bal oldalán látható. A kerek clivisből képezik az önálló porrectust, de melizmában látható a derékszögű clivisszel indított neumaváltozat is (pl. 2v, 5. sor, utolsó jel). A mellékjelek közül a cephalicus érdemel figyelmet arab s-formájával, mint a ciszterci notáció újabb jellegzetessége; liquescens hangra az összetételek végén álló kerekded elem utal (pl. 1r, 2. sor: se-den-tem). A torculus és clivis indítása megegyezik: ívelt szárral kezdődik, aztán a hosszúkás punctumok meredeken futnak alá. A scandicus is meredeken emelkedő alakzat, a végén egy virgával. A ciszterci források francia custosa a töredéken egy halvány kötővonalal magából a szisztémából indul ki (abból a vonalból/vonalközből, amelyből a másik sorban a dallam folytatódni fog, mintegy fektetett pipát formálva). A töredéken ugyanakkor szabályos, különálló pipaalakú órhang is megfigyelhető, amely a tintaszínből kiindulva a lejegyzéssel egykorú lehet.

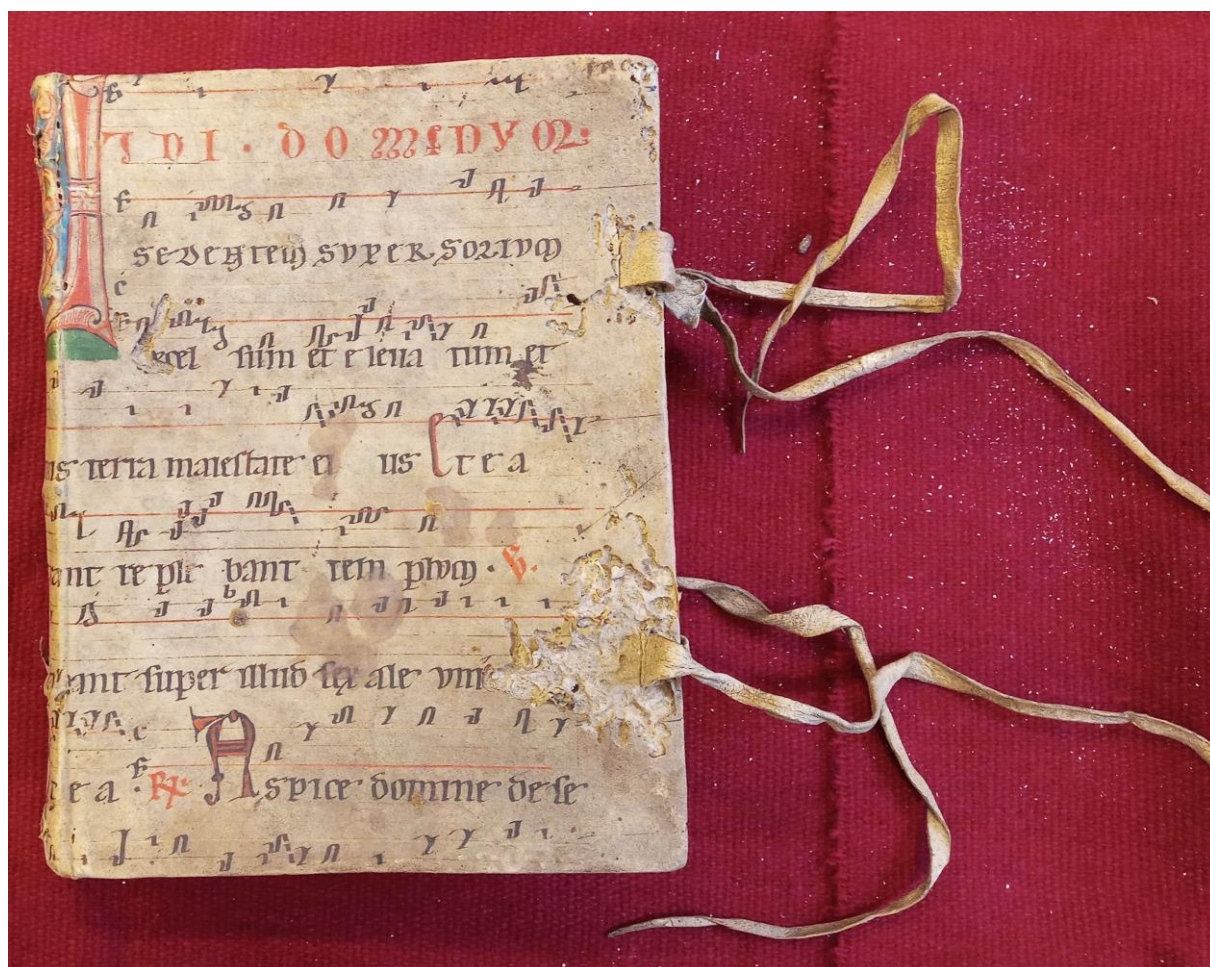
A dallamvariánsokat illetően nem jutunk közelebbi összefüggésekhez, mert a ciszterci források változatai szinte hangról hangra megegyeznek nem csak a töredék és a Cod. 1799**⁶ viszonylatában, hanem az áttekintett két morimond-i antifonáléval való összehasonlításkor.⁶ Mindez az egész középkori Európában elterjedt ciszterci rend szigorú liturgikus fegyelmére, zenei következetességére világít rá.

A töredéken olvasható tételek a zsolozsma temporáléjának novemberi időszakához kapcsolódnak, amikor a Próféták könyveit olvasták. A responzórium-sorozatok sorrendje a história elején stabil, az itt látható tételciklus nem mutat rendi vonást. A 2. fólió versóján olvasható első

⁶ Antiphonaires cisterciens du XII e siècle. NAL 1410, Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits Antiphonaires cisterciens du XII e siècle. NAL 1410 | Gallica (bnf.fr); Antiphonaires cisterciens du XII e siècle. NAL 1411 (Bibliothèque nationale de France) <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10033588d/f141.image>

ének a szokásosan 6. helyen álló *Sustinuimus pacem et non* responzórium *Peccavimus et patri-*
bus verzusából való – sajnos a repetenda nem áll rendelkezésre, hogy ezt megerősítse, és a 6.
helyben sem lehetünk teljesen biztosak útmutatás híján. Mindenesetre a soron következő *Misit*
Dominus angelum suum responzórium és annak verzusa (*Misit Deus misericordiam suam*) alá-
támasztja a tételek feltételezett számozását és sorrendjét.

Facsimile

raminus cog

iniqua mente
I. J. p. n. n.

Iste do minus

ra se o m

quis o m n i b u s

Manifeste

tatem su am

Domi. do. m. n. s. d. e. i.

sed et regis sup. r. k. s. o. r. i. d. o. q.

vel sibi et terra tunc

plenaria omnis terra manebat a us l. r. e. a

que inchoo e ranc re pu bant rem p. r. o. q. . s.

Sed in stant super unio su ale om

are die n. l. r. e. a. **P**rospice domine de fe

con. v. n. s. i. n. d. i. c. t. u. m.